

Łukasz Korzeniowski¹

Instytucja stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły w nowej ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Uwagi *de lege lata* i *de lege ferenda*

Streszczenie

*Artykuł porusza problematykę instytucji stosowania środków oddziaływania wychowawczego, która pojawiła się w polskim porządku prawnym w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Autor dokonuje krytycznej oceny regulacji wprowadzającej tę instytucję, wskazując na jej wady, w tym wątpliwości co do konstytucyjności niektórych przepisów. Przeprowadzona analiza jest podstawą do postawienia tezy *de lege ferenda* w omawianym obszarze.*

Słowa kluczowe

Nieletni, szkoła, dyrektor szkoły, środki oddziaływania wychowawczego.

Dziecko ma prawo do poważnego traktowania jego spraw, do sprawiedliwego ich rozważania².

Janusz Korczak

1. Wprowadzenie

Sejm RP IX kadencji 9 czerwca 2022 r. uchwalił ustawę o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich³ („u.w.r.n.”). Ustawa ta deroguje ustawę z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich⁴ („u.p.n.”)

---

¹ Student IV roku prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, Prezes Stowarzyszenia Umarłych Statutów. ORCID: 0000-0003-2675-5850.

² J. K o r c z a k, Jak kochać dziecko. Internat. Kolonie letnie. Dom Sierot, Warszawa 2013, s. 173.

³ Dz. U. z 2022 r., poz. 1700. Zob. też przebieg prac legislacyjnych nad rządowym projektem ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk sejmowy nr 2183): <<https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=2183>> (dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

⁴ Dz. U. z 2018 r., poz. 969.

i wprowadza nowy model postępowania w sprawach nieletnich⁵. Spośród szeregu przyjętych w ustawie rozwiązań, które niewątpliwie domagać się będą komentarza, jednym z bardziej frapujących jest wprowadzenie w drodze art. 4 ust. 4 u.w.r.n. możliwości stosowania przez dyrektora szkoły środków oddziaływania wychowawczego wobec nieletniego. Instytucja ta stanowi *novum* normatywne, a projektodawcy udało ująć się ją w zaledwie jednym ustępie ustawy (która sama liczy sobie 417 artykułów), w laconicznej, trzyzdaniowej formie. Już samo to powinno wzmocnić uwagę i zrodzić pytania o zawartość normatywną art. 4 ust. 4 u.w.r.n., jego wykładnię i znaczenie dla praktyki stosowania prawa przez dyrektorów szkół.

Zasygnalizowana nadmierna syntetyczność ustawowej regulacji instytucji stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły wydaje się jedną z kilku usterek, których projektodawca ani ustawodawca się nie ustrzegli. Przeprowadzona w niniejszym artykule analiza ma owe usterki wskazać, co następnie umożliwi postawienie kilku tez *de lege ferenda*.

2. Szkoła a nieletni na gruncie u.p.n.

Dotychczasowe przepisy u.p.n. uwzględniały w pewnym zakresie rolę szkoły w procesie wychowywania i oddziaływania na nieletnich, co zresztą zgodne było z aksjologicznymi założeniami polskiego systemu oświaty i pozycją, jaką ustawodawca chciał w tym systemie nadać szkołom i innym placówkom oświatowym. W ustawie – Prawo oświatowe⁶ w art. 1 wskazano, że system oświaty zapewnia wsparcie wychowawczej roli rodziny oraz wychowanie dziecka, w które wpisane są m.in. działania z zakresu profilaktyki problemów dzieci i młodzieży. Ponadto zgodnie z art. 26 ust.1 u.p.o. szkoły realizują program wychowawczo-profilaktyczny, a działalność dydaktyczno-wychowawcza szkoły jest jednym z jej najważniejszych zadań (zob. np. art. 109 u.p.o.).

Najistotniejszym z omawianej perspektywy przepisem u.p.n. był art. 32j, przewidujący możliwość przekazania przez sąd rodzinny sprawy nieletniego szkole, do której ten nieletni uczęszcza – o ile nieletni wyraził na to zgodę, a sąd był w przekonaniu, że środki oddziaływania wychowaw-

---

⁵ Choć projektodawca wskazuje, że niektóre przepisy u.p.n. zostały inkorporowane do u.w.r.n. i ustawa ma też spełnić w pewnym zakresie funkcję porządkująco-systematyzującą (zob. Uzasadnienie do projektu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich <<https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/F5CFBED453AF769C125882B0044182B/%24File/2183.pdf>>, s. 1–2, dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

⁶ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2021 r., poz. 1082; dalej: „u.p.o.”).

czego, jakimi dysponuje szkoła, są wystarczające. Wraz z przekazaniem sprawy sąd był zobligowany do wskazania (w miarę potrzeb) kierunków oddziaływania wychowawczego. Podmiot, któremu sprawę przekazano, musiał natomiast informować sąd rodzinny o podjętych działaniach wychowawczych i osiągniętych efektach.

Powyższy mechanizm został obecnie unormowany w art. 66 u.w.r.n. Należałoby zatem przyjąć, że art. 4 ust. 4 u.w.r.n. ma regulować instytucję komplementarną do instytucji przekazania sprawy przez sąd szkole, do której uczęszcza nieletni – dając możliwość pozasądowego i niestygmatyzującego⁷ oddziaływania wychowawczego na nieletniego jeszcze przed wszczęciem postępowania przed sądem rodzinnym i bez udziału tego sądu w ogóle. Da się dostrzec pewną paralelność, co najmniej w zakresie celów, jakie chciano osiągnąć, co do art. 4 ust. 4 u.w.r.n. i art. 32j u.p.n. (art. 66 u.w.r.n.) – o tyle jednak trzeba zważyć, że przekazanie sprawy szkole to alternatywny środek wychowawczy⁸, polegający na tym, że sprawę nieletniego przejmuje (pod nadzorem sądu) szkoła i stosuje ona wobec nieletniego środki wychowawcze w granicach jej kompetencji, natomiast stosowanie środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły odbywa się w trybie całkowicie pozasądowym i niekoniecznie w granicach możliwości zwykłego oddziaływania wychowawczego szkoły.

Drugim ważnym przepisem był art. 4 § 1 u.p.n. (treściowo tożsamy z nim jest art. 4 ust. 1 u.w.r.n.). Na jego mocy szkoła była jednym z podmiotów, które należało zawiadomić w sytuacji, gdy stwierdziło się okoliczności świadczące o demoralizacji nieletniego. Szkoła funkcjonowała jako *quasi*-organ postępowania w sprawach nieletnich, który był odpowiedzialny za przyjmowanie zgłoszeń o demoralizacji nieletnich i ich odpowiednie dalsze procedowanie, a w szczególności podejmowanie działań przeciwdziałających stwierdzonej demoralizacji (szkoła z jednej strony miała być informowana o demoralizacji nieletniego, a z drugiej sama jej przeciwdziałać). Na gruncie u.p.n. obowiązek ten nie miał charakteru prawnego, choć w odniesieniu do szkół dałoby się bronić poglądu o prawnym obowiązku przeciwdziałania demoralizacji nieletnich uczęszczających do danej szkoły, wywodzonym z przepisów prawnooświatowych.

Natomiast w przypadku, w którym szkoła dowiedziała się w związku ze swoją działalnością o czynie nieletniego, który wypełniałby znamiona czynu karalnego ściganego z urzędu, była zobowiązana do niezwłocznego

---

⁷ Tak charakteryzuje przekazanie sprawy szkole P. Górecki (P. Górecki, (w:) V. Konarska-Wrzosek, P. Górecki, Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz, wyd. II, Warszawa 2019, komentarz do art. 32j, teza 1).

⁸ Tak: P. Górecki, tamże.

zawiadomienia o tym sądu rodzinnego lub Policji oraz podjęcia czynności niecierpiących zwłoki, tak, aby nie dopuścić do zatarcia śladów i dowodów popełnienia czynu (art. 4 § 3 u.p.n.; obecnie art. 4 ust. 3 u.w.r.n.).

Ponadto sąd rodzinny mógł zobowiązać rodziców nieletniego lub jego opiekuna do ścisłej współpracy ze szkołą, do której nieletni uczęszczał (art. 7 § 1 pkt 1 u.p.n.), a kurator sądowy był zobowiązany do kontaktowania się ze szkołą nieletniego, nad którym sprawował nadzór (art. 70a § 2 pkt 2 u.p.n.). Przedstawiciel szkoły, do której nieletni uczęszczał, mógł być wezwany na rozprawę lub posiedzenie (art. 32q u.p.n.), a także obecny przy przesłuchaniu nieletniego przez Policję – w sytuacji, gdy udział w przesłuchaniu rodziców lub prawnych opiekunów nieletniego lub jego obrońcy był niemożliwy, a nieletni wskazał, że chce obecności konkretnego przedstawiciela szkoły (art. 32f u.p.n.). Dodatkowo sąd rodzinny powiadamiał o wszczęciu i ukończeniu postępowania w sprawie nieletniego szkołę, do której nieletni uczęszczał (art. 23 § 2 u.p.n.).

W nowym stanie prawnym wszystkie te regulacje zostały utrzymane (odpowiednio: art. 18 ust. 1 pkt 1, art. 149 ust. 1 i art. 155 ust. 2 pkt 6, art. 69 ust. 6, art. 59 ust. 3 u.w.r.n.) – poza powiadamianiem szkoły o wszczęciu i ukończeniu postępowania. Potwierdza to tezę, że art. 4 ust. 4 u.w.r.n. jest regulacją niewystępującą dotychczas w u.p.n. i ma stanowić uzupełnienie dotychczasowej roli szkoły w zakresie postępowania wobec nieletnich.

3. Stosowanie środków oddziaływania wychowawczego⁹

3.1. Względna obligatoryjność stosowania art. 4 ust. 4 u.w.r.n.

Powyższy przepis statuuje – jak już sygnalizowano we wstępie – możliwość stosowania przez dyrektora szkoły środków oddziaływania wychowawczego wobec nieletniego. Kwestią wstępną jest odpowiedź na pytanie o to, czy dyrektor szkoły ma tylko możliwość stosowania środków oddziaływania wychowawczego, czy też konieczność ich stosowania,

⁹ Przepis art. 4 ust. 4 u.w.r.n. otrzymał następujące brzmienie: „W przypadku gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego na terenie szkoły lub w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, dyrektor tej szkoły może, za zgodą rodziców albo opiekuna nieletniego oraz nieletniego, zastosować, jeżeli jest to wystarczające, środek oddziaływania wychowawczego w postaci pouczenia, ostrzeżenia ustnego albo ostrzeżenia na piśmie, przeproszenia pokrzywdzonego, przywrócenia stanu poprzedniego lub wykonania określonych prac porządkowych na rzecz szkoły. Zastosowanie środka oddziaływania wychowawczego nie wyłącza zastosowania kary określonej w statucie szkoły. Przepisu nie stosuje się w przypadku, gdy nieletni dopuścił się czynu zabronionego wyczerpującego znamiona przestępstwa ściganego z urzędu lub przestępstwa skarbowego”.

jeśli zaktualizują się ustawowe przesłanki takiego działania. Literalna wykładnia ustawy sugerowałaby za opowiedzeniem się za pierwszą ze wskazanych możliwości i przyjęciem, że skorzystanie z kompetencji określonej w art. 4 ust. 4 u.w.r.n. pozostaje w zakresie dyskrecyjnego uznania dyrektora szkoły – przepis mówi bowiem, że „dyrektor tej szkoły może (...) zastosować (...) środek oddziaływania wychowawczego”. Nie jest to ujęcie jednak w pełni trafne. Należałoby przyjąć, że w momencie zaktualizowania się przesłanek pozwalających na zastosowanie środka oddziaływania wychowawczego, dyrektor szkoły powinien go zastosować – chyba że będzie to niewystarczające albo niecelowe.

Zauważmy, że w przypadkach, w których będzie istniała możliwość zastosowania środka oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły, należy ważyć adekwatność zastosowania takiego środka pod kątem tego, czy stanowić będzie on wystarczającą reakcją na zachowanie nieletniego. „Niewystarczalność” tę należy rozumieć jako sytuację, w której zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego stanowić będzie zbyt małe kwantum dolegliwości lub wychowawczego wpływu na nieletniego. Gdyby okazało się, że środek taki byłby niewystarczający, dyrektor szkoły powinien przekazać sprawę sądowi rodzinnemu. Co prawda nie wynika to wprost z omawianej regulacji, ale należałoby przyjąć, że w sytuacjach, gdy środek oddziaływania wychowawczego stosowany przez dyrektora szkoły jest niewystarczający, to należy sięgnąć po dolegliwsze (w tym znaczeniu: sądowe) środki oddziaływania wychowawczego, które okażą się „wystarczające” – a to kieruje nas ku sądowi rodzinnemu¹⁰.

Prima facie wydawałoby się, że ustawodawca tworzy logiczny system oddziaływania na nieletnich. Nie mogą jednak z pola widzenia takie sytuacje, w których zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły byłoby nader dotkliwą reakcją, gdyż wystarczające byłoby zastosowanie przez szkołę, w tym dyrektora szkoły, zwykłych środków wychowawczych – a jest to sytuacja nieobjęta normowaniem u.w.r.n. Pominięcie przez ustawodawcę roli szkoły i nauczycieli w przeciwdziałaniu demoralizacji nieletnich przy wykorzystaniu zwykłych środków wychowawczych, jakimi te podmioty dysponują i które wykorzystują w codziennej pracy wychowawczej, a jednocześnie uregulowanie w u.w.r.n. wyłącznie zadań dyrektora szkoły, należy uznać za nieprawidłowe. Dostrzec też trzeba, że art. 66 u.w.r.n. stanowi o możliwości przekazania przez sąd rodzinny sprawy nieletniego szkole, do której ten uczęszcza, w celu zastosowania odpowiednich środków oddziaływania wychowaw-

---

¹⁰ Por. art. 23 u.w.r.n.

czego. W takiej sytuacji szkoła korzysta z dostępnych jej środków, celem odpowiedniego oddziaływania na nieletniego – a więc podejmuje dokładnie takie same działania, jakie może podjąć w przypadkach, gdy została stwierdzona demoralizacja nieletniego, a dyrektor nie skorzystał z kompetencji określonych w art. 4 ust. 4 u.w.r.n. Ustawodawca dostrzega zatem rolę szkoły w oddziaływaniu na nieletniego, więc nie jest do końca zrozumiałe, dlaczego pominął ją przy stanowieniu nowych zadań dyrektora szkoły.

Wymaga zatem oceny, czy dopuszczalna jest bierność dyrektora szkoły w zakresie stosowania art. 4 ust. 4 u.w.r.n. W mojej ocenie odstąpienie od zastosowania art. 4 ust. 4 u.w.r.n. będzie możliwe tylko wówczas, gdy okaże się, że wskutek zastosowania zwykłych środków wychowawczych przez szkołę, nie jest już potrzebne (celowe) dodatkowe oddziaływanie na nieletniego poprzez zastosowanie środków określonych w u.w.r.n. Ustawodawca nie wysławia tego wprost, ale takie rozumowanie jest jedynym możliwym do przyjęcia na gruncie systemowym¹¹.

Zwróćmy bowiem uwagę, że szkoła w regulacjach u.w.r.n. (zresztą podobnie, jak było to w u.p.n.) jest podmiotem, który dowiaduje się o zachowaniach nieletniego świadczących o jego demoralizacji lub o popełnionych przez niego czynach zabronionych nie tylko wskutek własnej działalności, ale także wskutek zawiadomień (społeczny obowiązek w tym zakresie statuje art. 4 ust. 1 u.w.r.n.). Po uzyskaniu takiej informacji szkoła jest zobowiązana podjąć odpowiednie działania: w przypadku, gdy nieletni popełnił czyn zabroniony wyczerpujący znamiona przestępstwa ściganego z urzędu lub przestępstwa skarbowego – zawiadomić sąd rodzinny lub Policję (art. 4 ust. 3 u.w.r.n.), a gdy sprawa dotyczy innego rodzaju demoralizacji – przeciwdziałać jej (art. 4 ust. 1 u.w.r.n.). W przypadku szkoły obowiązek przeciwdziałania demoralizacji nie ma jednak charakteru tylko społecznego, ale znajduje normatywne zakotwiczenie w przepisach prawa oświatowego (na co zwrócono uwagę w punkcie 2.); dodatkowo warto podkreślić, że dyrektor szkoły ma obowiązek dbania o odpowiedni poziom wychowawczy szkoły (art. 7 ust. 2 pkt 1 ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela¹²), a realizacja tego obowiązku z pewnością przejawia się w przeciwdziałaniu demoralizacji nieletnich.

Z powyższego należałoby wywodzić względny obowiązek dyrektora w zakresie zastosowania środków oddziaływania wychowawczego określonych w u.w.r.n. Tylko wówczas, gdy tak się przyjmie, będzie można uznać, że konstruowany przez ustawodawcę system oddziaływania wo-

---

¹¹ W takim przypadku należałoby bowiem po prostu uznać, że nie aktualizuje się możliwość zastosowania środków oddziaływania wychowawczego.

¹² Dz. U. z 2021 r., poz. 1762.

bec nieletnich dąży do spójności i w sytuacjach, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuszcza się czynu karalnego, uruchamiane są stosowne procedury.

Jednocześnie zastrzeżenia wymaga, że ustawa nie wyklucza zastosowania kar określonych w statucie szkoły w sytuacji wykorzystania przez dyrektora szkoły środków oddziaływania wychowawczego. Rozmywa to nieco klarowność regulacji, gdyż dopuszcza stosowanie środków wychowawczych przez szkołę po zastosowaniu przez dyrektora środków oddziaływania wychowawczego (skoro ustawodawca dopuszcza zbieg środka oddziaływania wychowawczego stosowanego przez dyrektora szkoły ze środkiem wychowawczym w postaci kary statutowej, należy dopuścić możliwość też jego zbiegu z mniej dolegliwymi środkami wychowawczymi niż kara statutowa). Prowadzić to może do sytuacji, w której wobec nieletniego będą stosowane dwojakie środki oddziaływania wynikające z dwóch różnych podstaw prawnych.

Z powyższej analizy wyłania się zatem taki o to schemat oddziaływania przez szkołę lub jej organy wobec nieletniego, który dopuszcza się zachowań świadczących o demoralizacji lub popełnia określony czyn karalny: oddziaływanie wychowawcze szkoły na podstawie przepisów prawnooświatowych, środki wychowawcze stosowane przez dyrektora szkoły oraz przekazanie sprawy przez sąd rodzinny szkole, do której uczęszcza nieletni. Tylko pierwszy element tego schematu nie został uwzględniony w u.w.r.n., co należy ocenić negatywnie, a to ze względu na wynikającą z tego niespójność i niejasność regulacji.

3.2. Przesłanki aktualizacji art. 4 ust. 4 u.w.r.n.

Co zaś do samych przesłanek, których zaistnienie warunkuje możliwość uruchomienia procedury zastosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły, to są nimi sytuacje, w których:

- a) nieletni (w wieku od 10 lat do ukończenia pełnoletności) będzie wykazywał przejawy demoralizacji lub
- b) nieletni (w wieku od 13 do 17 lat) dopuści się na terenie szkoły lub w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki czynu karalnego, który nie jest przestępstwem ściganym z urzędu lub przestępstwem skarbowym.

Sytuacje te określam mianem przesłanek aktualizacji. Do tego, by dyrektor szkoły mógł zastosować środki oddziaływania wychowawczego, wystarczy, aby zaktualizowała się jedna z tych przesłanek. Przy czym można też twierdzić, że przepis statuuje tylko jedną przesłankę – a jest nią demoralizacja nieletniego, przy czym gdy demoralizacja przybiera

postać czynu karalnego, to stosowanie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. jest możliwe tylko wówczas, jeśli czyn karalny charakteryzuje się określonymi w ustawie okolicznościami modalnymi i przedmiotowymi.

Zrozumienie, co kryje się za przesłankami aktualizacji nie wydaje się łatwe. Co do pojęcia demoralizacji, które w u.w.r.n. nie jest zdefiniowane (w art. 4 ust. 1 u.w.r.n. zawarto jedynie przykładowy katalog zachowań świadczących o demoralizacji nieletniego¹³), pozostają aktualne uwagi formułowane do art. 4 § 1 u.p.n., wskazujące na trudności interpretacyjne związane z otwartym katalogiem zachowań świadczących o demoralizacji¹⁴. Istotne jest jednak przy tym podkreślenie dwóch kwestii:

- a) ustawa mówi o „wykazaniu” przez nieletniego przejawów demoralizacji, nie będzie więc możliwości zastosowania art. 4 ust. 4 u.w.r.n. wówczas, gdy będzie chodzić o incydentalne przypadki zachowań, które mogłyby świadczyć o demoralizacji¹⁵;
- b) wykazywanie przejawów demoralizacji jest zachowaniem ciągłym, które powinno trwać do momentu formalnego zastosowania środków oddziaływania wychowawczego; nie będzie możliwe zastosowanie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. do zachowań będących przejawami demoralizacji, które

¹³ Tak samo było na gruncie u.p.n. Jednak przykładowy katalog zachowań, które świadczą o demoralizacji, uległ zmianie. Obecnie takimi zachowaniami są: dopuszczenie się czynu zabronionego, naruszanie zasad współżycia społecznego, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, używanie alkoholu, środków odurzających, substancji psychotropowych, ich prekursorów, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych, zwanych dalej „substancją psychoaktywną”, uprawianie nierządu. Z tego wyliczenia zniknęły włączęstwo, udział w grupach przestępczych i systematyczne uchylanie się od kształcenia zawodowego.

¹⁴ Zob. np. A. Kania, Demoralizacja jako pojęcie kontrowersyjne. Uwagi na tle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, *Studia Prawnicze KUL* 2016, nr 3, s. 71–96; K. Gromek, (w:) *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Warszawa 2001, komentarz do art. 4; B. Czarnicka-Działuk, K. Drapała, Przejawy demoralizacji jako podstawa działań podejmowanych wobec nieletnich przez sądy rodzinne, *Prawo w działaniu* 2015, nr 22, s. 238–284.

¹⁵ Tak np. Sąd Apelacyjny w Katowicach: „Pojedyncze zachowania naganne lub nawet bardzo naganne podejmowane przez nieletniego, nie świadczą jeszcze same w sobie o znacznym stopniu demoralizacji. Demoralizacją jest bowiem trwała tendencja do określonego zachowania - naruszania norm, które są społecznie akceptowane, to wielokrotne, a nie pojedyncze zachowania odbiegające od przyjętych reguł moralnych. Tylko obraz całości zachowań nieletniego może wskazywać na jego stopień demoralizacji” (wyrok SA w Katowicach z dnia 18 marca 2004 r., sygn. II AKA 531/03, LEX nr 142829). Warto też przywołać w tym miejscu te słowa J. Korczaka: „Dziecko ma prawo skłamać, wyłudzić, wymusić, ukraść. Ono nie ma prawa kłamać, wyłudzać, wymuszać, kraść” (J. Korczak, *Jak kochać dziecko...*, s. 67).

zakończyły się i nie są kontynuowane w momencie stosowania środków oddziaływania wychowawczego¹⁶.

Czyn karalny według u.w.r.n. (art. 1 ust. 2 pkt 2) to czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie lub wykroczenie skarbowe. Jednocześnie zgodnie z art. 1 ust. 1 pkt 2 u.w.r.n. przepisy tej ustawy w postępowaniach w sprawach o czyny karalne stosuje się wobec osób, które dopuściły się takiego czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat. W przypadku osób przed ukończeniem 13 lat, które popełniają czyn, który mógłby być kwalifikowany jak czyn karalny, należy przyjąć, że ich zachowanie jest przejawem demoralizacji i to na tej podstawie dyrektor szkoły będzie mógł wszcząć procedurę z art. 4 ust. 4 u.w.r.n. – z tym że nieletni taki będzie musiał mieć co najmniej 10 lat, co wynika z art. 1 ust. 1 pkt 1 u.w.r.n. i co jest konsekwencją wprowadzenia nieobecnego dotąd dolnego limitu wieku osób, do których stosuje się przepisy ustawy.

Zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły będzie możliwe, gdy nieletni czyn karalny popełni na terenie szkoły lub w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki. Wątpliwości w praktyce będzie budzić kwestia tego, jak należy rozumieć związek popełnienia czynu karalnego z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki. Moim zdaniem, jako że mamy do czynienia z zasadami określającymi stosowanie środków w jakimś stopniu charakteryzujących się represyjnością, należy przyjąć wykładnię restryktywną znamienia „w związku z realizacją (...)” i za niedopuszczalne uznać za objęte zakresem art. 4 ust. 4 u.w.r.n. czyny karalne popełnione np. w drodze do szkoły czy poza terenem szkoły w trakcie udziału w zajęciach dodatkowych czy konkursach. Mam jednocześnie świadomość, że praktyka zapewne będzie zgoła inna.

3.3. Właściwość dyrektora szkoły

Ustawodawca, określając podmiot właściwy do zastosowania środków oddziaływania wychowawczego, posłużył się formułą „dyrektor tej szkoły”. Wyrażenie takie jest nieprecyzyjne i nie pozwala ustalić dyrektora szkoły, którego kompetencje z art. 4 ust. 4 u.w.r.n. w konkretnej sytuacji

---

¹⁶ Za taką wykładnią przemawia zasada dobra nieletniego (art. 3 ust. 1 u.w.r.n.). Jednocześnie należy mieć na uwadze, że niewykazywanie przez nieletniego w krótkim okresie poprzedzającym zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego niekoniecznie będzie uzasadniała niezastosowanie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. – zachowanie nieletniego powinno bowiem wskazywać na to, że nie będzie wykazywał już zachowań świadczących o demoralizacji i wobec tego zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego stanie się zbędne.

się aktualizują, a to ze względu na to, że z przepisu nie wynika, do jakiej szkoły odnosi się zaimek „tej”. Właściwą szkołą, której dyrektor szkoły ma zastosować środki oddziaływania wychowawczego wobec nieletniego, można bez problemów wskazać tylko wówczas, gdy dojdzie do popełnienia czynu karalnego na terenie danej szkoły – wówczas ta szkoła będzie „tą szkołą” w rozumieniu ustawy.

Wynika z tego, że dyrektor szkoły, na terenie której nieletni popełnił czyn karalny, będzie mógł działać na podstawie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. wobec każdego nieletniego, a zatem też – *lege non distinguente* – takiego nieletniego, który nie jest uczniem szkoły, na terenie której doszło do popełnienia czynu karalnego. Nie wiadomo, czy taki skutek był zamierzony przez ustawodawcę¹⁷, jednak taki właśnie rezultat daje wykładnia językowa, której nie można uadekwatniać w drodze wykładni celowościowej bez narażania się na zarzut wykładni *contra legem*.

Możliwość korekty wykładni językowej poprzez względy teleologiczne wydaje się natomiast możliwa przy ustaleniu, który dyrektor szkoły jest właściwy w sytuacjach, gdy chodzi o popełnienie czynu karalnego w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub nauki czy wykazywanie przejawów demoralizacji. Należałoby przyjąć, w braku uregulowania tego przez ustawodawcę, że właściwy do zastosowania środków oddziaływania wychowawczego jest dyrektor szkoły, do której nieletni uczęszcza (on będzie dyrektorem „tej” szkoły, o której mówi ustawa).

Powyższe rozważania dotyczyć mogą całkiem praktycznych problemów związanych z właściwością dyrektora szkoły w kontekście art. 4 ust. 4 u.w.r.n. Da się pomyśleć takie sytuacje, w których grupa uczniów popełnia czyn karalny na terenie danej szkoły, ale tylko część z nich jest uczniami tej szkoły. Czy dyrektor szkoły, na terenie której doszło do popełnienia czynu karalnego, może zastosować środki oddziaływania wychowawczego wobec ucznia, który nie jest uczniem kierowanej przez niego szkoły? Wydaje się, że tak. A czy, gdyby nie doszło do popełnienia czynu karalnego, a tylko dyrektor zauważyłby, że nieletni wykazuje przejawy demoralizacji, to jak powinien postąpić – zastosować środki oddziaływania wychowaw-

---

¹⁷ W projekcie ustawy z dnia 20 lipca 2021 r. wskazano, że: „W przypadku, gdy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub dopuścił się czynu karalnego na terenie szkoły lub w związku z realizacją obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, dyrektor szkoły, do której nieletni uczęszcza (...)”. Należałoby zatem wnioskować, że zmiana brzmienia tego fragmentu była zamierzona. Projekt ten jest dostępny na stronach RCL: <<https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12349403/katalog/12805117#12805117>> (dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

czego wobec ucznia z innej szkoły, niż ta, którą kieruje, czy przekazać informacje do dyrektora szkoły, do której ten nieletni uczęszcza?

W celu uniknięcia powyższych wątpliwości i klaryfikacji właściwości dyrektorów szkół do prowadzenia działań na podstawie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. konieczne byłoby preredagowanie tego przepisu, tak, aby wskazywał, czy właściwy do stosowania środków oddziaływania wychowawczego ma być dyrektor szkoły, do której uczęszcza nieletni, czy dyrektor „tej” szkoły, na której terenie doszło do popełnienia czynu karalnego albo innej „tej” szkoły – z tym, że należy doprecyzować, o jaką szkołę chodzi.

3.4. Przesłanki zastosowania

Od przesłanek aktualizacji art. 4 ust. 4 u.w.r.n. należy odróżnić przesłanki pozwalające na zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego określonych w tym przepisie. Przesłankami zastosowania są:

- a) spełnienie przesłanek aktualizacji;
- b) zgoda nieletniego;
- c) zgoda rodziców lub opiekunów prawnych nieletniego;
- d) ustalenie, że zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego będzie wystarczające.

Ustanowienie wymogu zgody nieletniego należy ocenić pozytywnie – jest to wyrazem podmiotowego traktowania nieletniego i przejawem realizacji przez ustawodawcę zasady dobra dziecka. Nadto taka regulacja jest koherentna z art. 66 u.w.r.n., który uzależnia możliwość przekazania sprawy przez sąd rodzinny szkole lub organizacji społecznej od zgody nieletniego. Wskazać jednak trzeba, że pierwotny projekt ustawy z dnia 20 lipca 2021 r. takiego wymogu nie zawierał – pojawił się on dopiero w projekcie z dnia 16 lutego 2022 r., nad którym pracowała Komisja Prawnicza¹⁸. Aprobując należy też ocenić wymóg uzyskania zgody rodziców lub opiekunów prawnych nieletniego na zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego. Współbrmi to z tekstem preambuły u.w.r.n., który wyraża zasadę autonomii rodziny i pierwszoplanowej roli rodziców. Ustawodawca nie dookreślił jednak, co ma być przedmiotem tej zgody. Należałoby przyjąć, że zgoda ma obejmować nie tylko zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego, ale też rodzaj środka i sposób jego wykonania.

Uwagi co do konieczności ustalenia, czy zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego będzie wystarczające zostały zawarte w punkcie 3.1.

---

¹⁸ Zob. przebieg procesu legislacyjnego na stronach RCL i zamieszczone tam wersje projektu ustawy: <<https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12349403/katalog/12805117# 12805117>> (dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

3.5. Katalog środków oddziaływania wychowawczego

Ustawa enumeratywnie¹⁹ wylicza środki oddziaływania wychowawczego, jakie będzie mógł zastosować dyrektor szkoły. Są to:

- a) pouczenie,
- b) ostrzeżenie ustne albo na piśmie,
- c) przeproszenie pokrzywdzonego,
- d) przywrócenie stanu poprzedniego,
- e) wykonanie określonych prac porządkowych na rzecz szkoły.

Trzy pierwsze ze wskazanych środków nie wymagają komentarza i wydaje się, że ich stosowanie nie powinno budzić zastrzeżeń. Nasuwa się jednak pytanie, czy konieczne było ich uregulowanie jako specjalnych środków oddziaływania wychowawczego – środki takie szkoła może stosować – i stosuje – w normalnym procesie wychowawczym. Jak wskazano w punkcie 3.1., ustawa tworzy niejasny podział (albo w ogóle go nie tworzy) pomiędzy zwykłymi środkami wychowawczymi stosowanymi przez szkołę a specjalnymi środkami oddziaływania wychowawczego z u.w.r.n.

Natomiast przyznanie dyrektorowi szkoły możliwości zobowiązania nieletniego do przywrócenia stanu poprzedniego i wykonania określonych prac porządkowych na terenie szkoły jest rozwiązaniem istotnie poszerzającym kompetencje dyrektora szkoły. Należy zwrócić uwagę na to, że te dwa środki oddziaływania wychowawczego stanowią analogony odpowiednio: kary ograniczenia wolności w postaci obowiązku wykonywania nieodpłatnej, kontrolowanej pracy na cele społeczne (art. 34 § 1a pkt 1 k.k.²⁰) oraz środka karnego w postaci obowiązku naprawienia wyrządzonej przestępstwem szkody²¹ (art. 46 § 1 k.k.). Te środki wychowawcze bezpośrednio i intensywnie mogą ingerować w sferę wolności osobistej lub majątkowej nieletniego – stąd nieco zaskakujące, że ustawodawca środki te umieścił w katalogu środków możliwych do stosowania poza kontrolą sądu, dodatkowo nie wskazując ani dolnego, ani górnego limitu określającego czas stosowania środka polegającego na wykonywaniu prac porządkowych na rzecz szkoły, jak też nie wskazał wytycznych,

---

¹⁹ W projekcie ustawy z dnia 20 lipca 2021 r. przewidywano otwarty katalog środków oddziaływania wychowawczego.

²⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 2022 r., poz. 1138 ze zm.; dalej: „k.k.”).

²¹ Zgodnie z art. 46 § 1 k.k. sąd, orzekając o obowiązku naprawienia szkody, stosuje przepisy prawa cywilnego. Przywrócenie stanu poprzedniego jest jednym z możliwych sposobów naprawienia szkody (art. 363 § 1 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny; Dz. U. z 2022 r., poz. 1360 ze zm.).

którymi powinien się kierować dyrektor szkoły, stosując te środki wychowawcze (szersze uwagi w tym zakresie zostaną poczynione niżej).

Wypada jeszcze nadmienić, że zastosowanie środka oddziaływania wychowawczego nie wyłącza zastosowania kary określonej w statucie szkoły, na co już wskazywano w punkcie 3.1. Odstąpienie przez ustawodawcę w tym przypadku od zasady *ne bis in idem* należy ocenić negatywnie – środki wychowawcze stosowane przez szkołę stanowią jeden z elementów oddziaływania wychowawczego na ucznia. Środki oddziaływania wychowawczego stosowane przez dyrektora szkoły na mocy u.w.r.n. powinny ten system dopełniać, a nie stanowić osobną instytucję, którą stosuje się niezależnie od zastosowanych kar statutowych i innych środków wychowawczych. Jest to wyraz sygnalizowanego niedopatrzenia ustawodawcy w określeniu roli szkoły i jej organów w postępowaniu dotyczącym nieletnich.

4. Prawo do sądu a art. 4 u.w.r.n.

Jak podkreślono wcześniej, stosowanie środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły ma stanowić pozasądowy mechanizm reagowania na niewłaściwe zachowania nieletnich. Można w takim rozwiązaniu upatrywać próby uniknięcia stygmatyzacji nieletniego poprzez prowadzenie jego sprawy przez sąd rodzinny oraz wprowadzenia mechanizmu gwarantującego szybsze oddziaływanie na nieletnich poprzez przekazanie pewnych kompetencji w tym zakresie organom, które z nieletnim mają codzienny kontakt – i taki chyba też cel przyświecał projektodawcy²². Względy te jednak nie mogą stać za pozbawieniem nieletnich podstawowych praw i gwarancji, które wynikają z Konstytucji RP²³ i Konwencji o Prawach Dziecka²⁴ – do czego mogło dojść poprzez unor-

²² Z uzasadnienia projektu ustawy: „Konieczne jest zatem, aby reakcja na niepożądane i niewłaściwe zachowania następowała niezwłocznie, bez konieczności ingerowania przez sąd rodzinny, którego czynności często mogą być odbierane jako nieadekwatne do okoliczności sprawy, nadmierne i spóźnione” (Uzasadnienie do projektu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich <<https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/F5CF CBED453AF769C125882B0044182B/%24File/2183.pdf>>, s. 9 dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

²³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r., Nr 78 poz. 483; dalej: „Konstytucja RP”).

²⁴ Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., Nr 120 poz. 526). Konwencja w art. 40 ust. 2 lit. b pkt III stanowi, że każde dziecko ma gwarancję do rozpatrzenia sprawy przez niezawisłą i bezstronną władzę bądź organ sądowy. Zwolennicy art. 4 ust. 4 u.w.r.n. w obecnym brzmieniu mogliby podnosić, że regulacja ta jest po myśli art. 40 ust.

mowanie instytucji stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły w ten sposób, że dyrektor szkoły środki te stosuje poza jakąkolwiek kontrolą sądową i jest jedynym organem, który daną sprawą nieletniego się zajmuje.

Rozwiązanie przyjęte w art. 4 ust. 4 u.w.r.n. może naruszać konstytucyjne prawo do sądu (art. 45 Konstytucji). Nieletni, wobec którego skutek jego zachowań świadczących o demoralizacji lub popełnienia przez niego określonego w ustawie czynu karalnego, środki oddziaływania wychowawczego zastosuje dyrektor szkoły, zostaje pozbawiony prawa do rozpatrzenia jego sprawy przez sąd. Zaakcentowania przy tym wymaga, że dyrektor będzie mógł też decydować o odpowiedzialności *quasi-represyjnej* za popełnione przez nieletniego czyny karalne – którymi w myśl ustawy są wszystkie przestępstwa (za wyjątkiem ściganych z urzędu i skarbowych, co wynika z art. 4 ust. 4 *in fine* u.w.r.n.) oraz wykroczenia²⁵ (art. 1 ust. 2 pkt 2 u.w.r.n.). Dyrektor szkoły stanie się zatem organem *quasi-sądowym*, rozpatrującym sprawy do tej pory zastrzeżone dla sądu²⁶.

Taka sytuacja jest nie do zaakceptowania w demokratycznym państwie prawnym²⁷. Trybunał Konstytucyjny wskazywał w swoich orzeczeniach na to, że: „z art. 45 ust. 1 Konstytucji wynika wola ustrojodawcy, aby prawem do sądu objąć możliwie najszerszy zakres spraw. Jego zakres uzupełnia zasada demokratycznego państwa prawnego, z której wynika dyrektywa interpretacyjna zakazująca zawężającej wykładni prawa do sądu”²⁸ oraz że: „jednym z fundamentalnych założeń demokratycznego państwa prawnego jest zasada dostępu obywateli do sądu w celu umożliwienia im obrony ich interesów przed niezawisłym organem kierującym się wyłącznie obowiązującym w państwie prawem”²⁹. Powyż-

3 lit b Konwencji, mówiącego o stosowaniu wobec dzieci procedur „bez uciekania się do postępowania sądowego”. Zastrzec od razu należy, że Konwencja wymaga przy tym pełnego poszanowania praw człowieka i gwarancji prawnych, czego u.w.r.n. nie zapewnia.

²⁵ Przy czym w u.w.r.n. poszerzono katalog czynów karalnych o wszystkie wykroczenia, a w u.p.n. były to niektóre enumeratywnie wskazane wykroczenia (art. 1 § 2 lit. b u.p.n.).

²⁶ Zob. art. 6 pkt 2 u.p.n. Dyrektor szkoły będzie mógł stosować środki podobne do tych, jakie na gruncie u.w.r.n. może zastosować sąd (art. 7 pkt 2 u.w.r.n.).

²⁷ Jak wskazuje M. Araszkiewicz: „Zasada państwa prawa obejmuje wobec tego zbiór dyrektyw i standardów, które ograniczając swobodę działania organów władzy, nakierowane są na jak najpełniejszą realizację zasady sprawiedliwości, poszanowania godności jednostki oraz innych zasad prawa, w tym wszelkich zasad chroniących prawa i wolności człowieka” (M. Araszkiewicz, *Zasada demokratycznego państwa prawnego*, (w:) *Argumenty i rozumowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa*. Komentarz, M. Florczak-Wątor i A. Grabowski (red. n.), Kraków 2021, s. 198).

²⁸ Wyrok TK z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. K 17/14, OTK-A 2018, nr 4.

²⁹ Wyrok TK z dnia 12 marca 2002 r., sygn. P 9/01, OTK-A 2002, nr 2, poz. 14.

sze koresponduje z autonomicznym i szerokim rozumieniem pojęcia „sprawy” na tle art. 45 ust. 1 Konstytucji RP³⁰, za jaką niewątpliwie należy uznać sprawę nieletniego, w której mają zostać zastosowane wobec niego środki oddziaływania wychowawczego, w tym również takie, które daleko ingerują w jego wolność i są podobne do kar i środków karnych z k.k. Co prawda wskazuje się, że „Konstytucja RP nie wyklucza działania innych niż sądy organów utworzonych w celu rozstrzygnięcia sporów o prawa”³¹, jednak podnosi się, że wówczas musi istnieć możliwość uruchomienia kontroli sądowej wobec rozstrzygnięcia wydanego przez organ pozasądowy – czego w ustawie brakuje³². Wskutek przeniesienia na dyrektorów szkół pewnych kompetencji w zakresie rozstrzygnięcia o sprawach nieletnich i niepoddania rozstrzygnięć zapadających w tym trybie kontroli sądowej, ustawodawca naruszył istotę prawa do sądu, a więc dokonał takiego jego ograniczenia, które nie mieści się w granicach wyznaczonych przez Konstytucję RP (art. 31 ust. 3 zd. 2).

Należałoby jeszcze wskazać, że trudno uznawać dyrektorów szkół za organy niezależne, bezstronne i niezawisłe – to jest odpowiadające charakterystyce sądów. Między nieletnim uczniem szkoły a dyrektorem będzie mogła zachodzić relacja podporządkowania administracyjno-pedagogicznego (wówczas, gdy dyrektor szkoły będzie decydował w sprawie nieletniego, który uczęszcza do szkoły, której jest dyrektorem), co rodzi poważne zarzuty o brak bezstronności dyrektora. Nie można też nie dostrzegać tego, że dyrektor szkoły wobec ucznia (nieletniego) i jego rodziców często występować będzie z pozycji autorytetu³³. Powoduje to, że wymagana przez przepisy zgoda nieletniego i jego rodziców (prawnych opiekunów) na zastosowanie środka oddziaływania wychowawczego nie będzie w żaden sposób sanowała braku dostępu do drogi sądowej i wyłączenia spod kontroli sądowej rozstrzygnięć dyrektora szkoły. Można formułować też wątpliwości, czy zgoda byłaby zawsze wyrażona swo-

³⁰ Zob. np. P. Grzegorzczak, K. Weitz, (w:) Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86; M. Safjan, L. Bosek (red.) Warszawa 2016, komentarz do art. 45, rozdział V, teza 6 i przywołane tam orzecznictwo i literatura w tym zakresie.

³¹ Tamże, rozdział VI, teza 6.

³² Tutaj należy wskazać, że kontrolę sądową powinny sprawować sądy rodzinne, a nie sądy administracyjne (np. według analogii do sprawowanej kontroli nad decyzjami o skreśleniu z listy uczniów), które obecnie są tak ukształtowane, by rozstrzygać spory o prawo, a nie decydować o prawach i wolnościach jednostki.

³³ J. Madalińska-Michalak pisze, że: „Dyrektor szkoły jest osobą, która z racji zajmowanego stanowiska posiada autorytet formalny w szkole. Następstwem tego stanu rzeczy jest występowanie u podwładnych przekonania o prawomocności działania przełożonego” (J. Madalińska-Michalak, Przywództwo dyrektora szkoły a zmiana i uczenie się nauczycieli we wspólnotach praktyków, Rocznik Lubuski 2017, t. 43, cz. 1).

bodnie i dobrowolnie³⁴. Wydaje się też, że zgoda na zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego nie powinna wyłączać kontroli sądowej³⁵ – wszak w Kodeksie postępowania karnego³⁶ przewidziano sądowe zatwierdzenie wniosku prokuratora o wydanie wyroku skazującego i orzeczenie uzgodnionych z oskarżonym kar lub innych środków (art. 335 § 1 *in fine* i § 2 k.p.k.).

Uczynienie z dyrektora szkoły organu wymierzającego *de facto* sprawiedliwość może naruszać również art. 175 ust. 1 Konstytucji RP i wyrażoną w nim zasadę sądowego wymiaru sprawiedliwości. W sytuacji, w której to dyrektor szkoły ma rozstrzygnąć o odpowiedzialności nieletniego za czyn karalny, działając przy tym z upoważnienia państwa i w jego imieniu, wykorzystując władcze uprawnienia nadane mu mocą ustawy, to należy uznać, że dyrektor szkoły wykonuje zadania z zakresu wymierzania sprawiedliwości. W doktrynalnym ujęciu będzie to wymierzanie sprawiedliwości w znaczeniu przedmiotowym, o którym L. Garlicki pisze, że jest to: „działalność państwa polegająca na wiążącym rozstrzygnięciu sporów o prawo, w których przynajmniej jedną ze stron jest jednostka lub inny podmiot podobny”³⁷. Jako że wymierzaniem sprawiedliwości zajmują się sądy, i mają w tym zakresie wyłączność³⁸, to spraw będących wymierzaniem sprawiedliwości nie można oddawać w ręce podmiotów, które sądami nie są.

Nie można przy tym pomijać tak trywialnej kwestii, jak merytoryczne nieprzygotowanie dyrektorów szkół do sprawowania funkcji organów sto-

³⁴ M. K o n o p c z y ń s k i w opinii przygotowanej dla Senatu RP wskazuje też: „Niczego nie zmieni tu stwierdzenie, że ma się to odbywać za zgodą rodziców, których ustawia się w roli osoby «zatwierdzającej» karę wymierzoną własnemu dziecku przez osobę obcą oraz niespowinowaoną, co może powodować zaburzenia relacji wewnątrzrodzinnych i antagonizować dzieci z rodzicami” (M. K o n o p c z y ń s k i, Opinia do ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk senacki nr 741). Opinie i ekspertyzy OE-407, Warszawa 2022 r.).

³⁵ Warto przy tym przypomnieć wskazywany już art. 66 u.w.r.n., który przewiduje, że sąd rodzinny może przekazać sprawę nieletniego szkole, do której nieletni uczęszcza. Wówczas sąd nadzoruje wykonywanie przez szkołę powierzonego jej zadania.

³⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 2022 r., poz. 1375 ze zm.; dalej: „k.p.k.”).

³⁷ L. G a r l i c k i, Polskie prawo konstytucyjne, Warszawa 2015, s. 326.

³⁸ B. N a l e z i ń s k i wskazuje, że istnieją „podstawy do formułowania zasady sądowego (wyłącznie) wymiaru sprawiedliwości” (B. N a l e z i ń s k i, (w:) P. T u l e j a (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, wyd. II, LEX/el. 2021, komentarz do art. 175, teza 4). Dalej tamże wskazuje: „Warto zauważyć, że konstytucyjna zasada sądowego wymiaru sprawiedliwości stanowiła punkt odniesienia do krytycznej oceny przez Trybunał Konstytucyjny ustawowego mechanizmu powierzenia czynności orzeczniczych asesorum sądowym (TK – SK 7/06)”.

sujących wobec nieletnich środki oddziaływania wychowawczego. Ustawa wymaga bowiem, by dyrektor szkoły orientował się we wszystkich stypizowanych (kodeksowo i pozakodeksowo) przestępstwach i wykroczeniach, nadto wyróżniał z nich te, co do których nie ma kompetencji działać na mocy art. 4 ust. 4 u.w.r.n. oraz umiał odpowiednio zdekodować znamiona typów czynów zabronionych i ustalić, czy dane zachowanie nieletniego wyczerpuje te znamiona, w tym czy było popełnione umyślnie, a także czy można przypisać nieletniemu winę. Dyrektor szkoły będzie też musiał umieć prawidłowo ocenić, czy nieletni wykazuje zachowania świadczące o jego demoralizacji. Jak już wskazano, pojęcie demoralizacji jest nieostre, co powoduje trudności interpretacyjne³⁹. Ostrożności wymaga też ocenianie, czy dany nieletni jest już jednostką, wobec której należałoby podjąć działania zmierzające do przeciwdziałania demoralizacji – z czym dyrektorzy szkół mogą mieć problem⁴⁰.

Przyzwolenie ustawodawcy na zamykanie rozpatrywania spraw nieletnich na terenie szkoły może prowadzić do patologicznych sytuacji oraz krzywdzących rozstrzygnięć. V. Konarska-Wrzošek wskazuje, że: „Sądy rodzinne obawiają się, i to niestety zasadnie, że przekazanie sprawy szkole pociągnie za sobą niepożądaną z wychowawczego punktu widzenia stygmatyzację nieletniego. Polskie szkoły odbierają bowiem informację o nagannym zachowaniu nieletniego i istniejących problemach wychowawczych nieodpowiednio, gdyż marginalizują danego nieletniego, zamiast się nim bardziej starannie zająć”⁴¹. Wydaje się, że obawy, które dostrzegały sądy rodzinne, mogą się teraz zacząć materializować.

³⁹ Może to prowadzić do zbyt szerokiego rozumienia demoralizacji. Za zdemoralizowanego będzie mógł być uznany uczeń nieuczestniczący w obrzędach religijnych, popierający prawne uregulowanie związków nieheteronormatywnych, korzystający ze swojego prawa do protestu i wyrażania własnych poglądów. Zob. np. E. Rutyńska, Dobro nieletniego a demoralizacja w kontekście zgromadzeń spontanicznych, *Palestra* 2021, nr 3, s. 65, a także: Ł. Korzeniowski, Czy w szkole można protestować? Wyjaśniamy, <<https://umarlestatuty.pl/2020/10/27/czy-w-szkole-mozna-protestowac-wyjasniamy/>> (dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

⁴⁰ T. Bojarski pisze o pojęciu demoralizacji tak: „Pojęcie to może nasuwać pewne wątpliwości, ale chyba nie tak zasadnicze, jak się niekiedy twierdzi, aby sędzia rodzinny nie mógł dokonać prawidłowej oceny przy udziale podmiotów z nim współdziałających (opiniodawczy zespół sądowych specjalistów, kuratora) oraz na podstawie danych zawartych w wywiadach i opiniach” (T. Bojarski, (w:) E. Kruk, E. Skrętowicz, T. Bojarski, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, wyd. V, Warszawa 2016, s. 66). O ile więc w praktyce sądowej problemów z rozumieniem pojęcia demoralizacji nie obserwuje się, to mogą one pojawić się w praktyce szkolnej.

⁴¹ V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013, s. 114.

5. Dyskrecjonalność dyrektora szkoły w zakresie stosowania środków oddziaływania wychowawczego

Ustawa, oprócz tego, że wymienia możliwe do zastosowania przez dyrektora szkoły środki oddziaływania wychowawczego, na ich temat milczy. Ustawodawca nie wskazał chociażby, na jaki okres może być wymierzany środek oddziaływania wychowawczego w postaci prac porządkowych – zatem dyrektor szkoły może ten środek wymierzyć na dowolny czas oznaczony (choć nawet oznaczoność czasu wykonywania środka oddziaływania wychowawczego nie jest przez ustawę wymagana), nie określił też żadnych dyrektyw, którymi miałyby się kierować dyrektor szkoły wybierając i stosując określony środek oddziaływania wychowawczego. Jednocześnie w ustawie wskazano, że jeśli sąd rodzinny orzeka wobec nieletniego środek wychowawczy w postaci prac społecznych, to okres ich wykonywania nie może być dłuższy niż 6 miesięcy w wymiarze nieprzekraczającym łącznie 20 godzin, a sąd powinien mieć przy orzekaniu na uwadze wiek nieletniego, jego możliwości psychofizyczne oraz potrzeby edukacyjne (art. 10 ust. 2 u.w.r.n.). Zaskakujące jest, że ustawodawca nieprofesjonalnemu w zakresie orzekania środków o charakterze wychowawczym podmiotowi, jakim jest dyrektor szkoły, pozostawił wręcz nieograniczoną swobodę w ich stosowaniu, a wobec profesjonalnego organu – sądu rodzinnego – ustanowił ograniczenia.

Rozwiązanie takie godzi w zasadę określoności przepisów prawa, która ze szczególnie należytą starannością powinna być respektowana w przypadku przepisów o charakterze represyjnym lub *quasi*-represyjnym (*nulla poena sine lege certa*). Obecne unormowanie art. 4 u.w.r.n. uderza przez to w fundamenty aksjologiczne Konstytucji RP⁴² (art. 42 ust. 1). Niedopuszczalna jest sytuacja, w której pozasądowemu organowi daje się możliwość arbitralnego stosowania środków oddziaływania wychowawczego – nawet jeśli przyjmuje się, że środki stosowane przez dyrektora szkoły są tylko środkami oddziaływania wychowawczego. Ich istota, jak starano się wykazać, jest dalece szersza i mieści w sobie aspekty

⁴² Co do art. 42 ust. Konstytucji RP M. P a c h pisze: „Choć przepis ów ma genezę karnistyczną, co wpływa na jego interpretację (...), to konsekwencją konstytucjonalizacji zasady *nullum crimen, nulla poena sine lege* jest, obok rozbudowy zasięgu realizowanej przez nią funkcji gwarancyjnej poprzez wyjście poza wąsko rozumianą odpowiedzialność karną w stronę szeroko pojmowanej odpowiedzialności represyjnej (...), rozszerzenie katalogu adresatów płynących z niej dyrektyw. Na gruncie kodeksowym adresatem tym jest wyłącznie sąd, na gruncie konstytucyjnym – zarówno sąd, jak i ustawodawca” (M. P a c h, *Nullum crimen, nulla poena sine lege*, (w:) *Argumenty i rozumowania...*, s. 1097).

represyjne⁴³. Naruszenie przez art. 4 ust. 4 u.w.r.n. zasady *nulla poena sine lege certa* stanowi regres w zakresie prawa nieletnich i stosowania represji przez państwo wobec jednostki w ogóle. Nie może być jedynym uzasadnieniem dla odstępiania od tych naczelných wskazań jedynie wiek podmiotu, wobec którego mają być stosowane pewne środki – co więcej, wydaje się, że właśnie wobec nieletnich z dużą dbałością należałoby stanowić tego rodzaju przepisy, by zapewnić im ochronę przed nadmierną i nieuzasadnioną ingerencją w ich prawa i wolności.

Duża dyskrejonalność dyrektora szkoły w stosowaniu środków oddziaływania wychowawczego bezpośrednio narusza też zasadę legalizmu (art. 7 Konstytucji RP). Zgodnie z nią ustawodawca ma obowiązek, jak pisze M. Florczak-Wątor: „tworzenia podstaw prawnych dla działania organów władzy publicznej i wyznaczania granic dla tego działania”⁴⁴. Tego wymogu nie dochowano – stworzono bowiem możliwość orzekania środków oddziaływania wychowawczego w takim zakresie i w taki sposób, w jaki dyrektor szkoły uzna to za adekwatne i celowe. Jedynym ograniczeniem, jakie ustawodawca stworzył, jest zamknięty katalog możliwych do zastosowania środków oddziaływania wychowawczego.

Barierę dla uznaniowości dyrektora szkoły działającego na podstawie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. stanowić będzie ponadto zakaz działania poza kompetencjami przyznanymi mu przez prawo. I o ile dyrektor szkoły będzie mógł zastosować wobec ucznia środki oddziaływania wychowawczego, to nie będzie mógł zapewnić skuteczności jego wykonania. Ustawa nie stanowi bowiem w tym zakresie żadnych norm. Dyrektor szkoły nie może też domniemywać swoich kompetencji⁴⁵. Okazuje się zatem, że wykreowany przez ustawodawcę system pozasądowego oddziaływania na nieletnich jest w pewnym zakresie *lex imperfecta*. Dyrektor szkoły nie ma żadnych możliwości, by wyegzekwować wykonanie środka oddziaływania wychowawczego czy nadzorować poprawność jego wykonania. Trzeba przyjąć, że jedyną sankcją za nieposłuszeństwo nieletniego wobec zasto-

---

⁴³ Na konieczność uwzględniania charakteru norm prawnych, a nie używanej w nich terminologii, przy ocenie, czy zastosowanie powinny znaleźć gwarancje z art. 42 ust. 1 Konstytucji RP wskazywał Trybunał Konstytucyjny: „Dla rozpoznania niniejszej sprawy zasadnicze znaczenie ma nie tyle jednoznaczne «nazwanie» postępowania, z którym mamy do czynienia na gruncie ustawy, ile stwierdzenie, czy wobec charakteru zawartych w niej norm prawnych istnieje konieczność zastosowania w ramach tego postępowania gwarancji konstytucyjnych dotyczących odpowiedzialności karnej” (wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. K 18/03, OTK-A 2004, nr 10, poz. 103).

⁴⁴ M. Florczak-Wątor, (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej..., komentarz do art. 7, teza 4.

⁴⁵ Por. P. Tułaja, (w:) Konstytucja RP. Tom I..., komentarz do art. 7, rozdział IV, teza 3.

sowanych środków oddziaływania wychowawczego może być skierowanie sprawy do sądu rodzinnego. Nowa instytucja oddziaływania na nieletnich, która w założeniach miała odciążyć sądy i przyspieszyć reagowanie wobec nieletnich, może okazać się kolosem na glinianych nogach.

6. Brak przepisów proceduralnych

Akcentowano już w tym tekście zwięzłość regulacji art. 4 ust. 4 u.w.r.n. i idące za tym konsekwencje. Najpoważniejszym uchybieniem w tym zakresie jest nieunormowanie przepisów proceduralnych odnoszących się do etapu, na którym dyrektor rozpoznaje, czy nieletni wykazuje przejawy demoralizacji lub czy popełnił czyn karalny, a jeśli tak, to czy jest to czyn objęty dyspozycją art. 4 ust. 4 u.w.r.n. oraz do etapu wykonania środka oddziaływania wychowawczego (czego skutki już wyżej wskazano). Brak przepisów w tej materii uznać należy za lukę rzeczową o charakterze konstrukcyjnym⁴⁶.

Nieistnienie przepisów, na podstawie których dyrektor miałby prowadzić postępowanie w sprawie zastosowania środków oddziaływania wychowawczego, przy skrajnej interpretacji, mogłoby prowadzić do konkluzji o niemożliwości stosowania środków oddziaływania wychowawczego w ogóle, a to z powodu braku prawnie określonych narzędzi to przeprowadzenia czynności koniecznych do ustalenia, czy zachodzą przesłanki umożliwiające zastosowanie art. 4 ust. 4 u.w.r.n. Wydaje się jednak, że wykluczanie *a limine* możliwości stosowania środków oddziaływania wychowawczego tylko z tego powodu, że brak w u.w.r.n. koniecznych przepisów proceduralnych, jest wnioskiem zbyt daleko idącym. Dyrektor ma bowiem pewne możliwości działania w celu ustalenia, czy nieletni popełnił czyn karalny albo czy wykazuje przejawy demoralizacji. Naturalnie jednak do takich działań dyrektora szkoły będzie można wysuwać poważne wątpliwości w zakresie ich staranności, rzetelności i obiektywności. To, co najbardziej sugestywne, to brak jakichkolwiek gwarancji *quasi*-procesowych dla nieletniego – na etapie dowodzenia popełnienia przez niego zarzucanych mu czynów czy wyrażania zgody na zastosowanie środka oddziaływania wychowawczego.

Wskazywana luka nie daje się uzupełnić w drodze wykładni *per analogiam*. Przepisy u.w.r.n. odnoszące się do sądu czy kuratora sądowego, określające sposób ich postępowania przy wykonywaniu czynności okre-

---

⁴⁶ Por. Z. Ziembicki, Podstawy sporów o „luki w prawie”, Państwo i Prawo 1996, nr 2, s. 205–206.

ślonych ustawą są zbyt obszerne, by móc je prawidłowo odpowiednio zastosować do procedury (która nawet przecież zрэbowo nie została stworzona) z art. 4 ust. 4 u.w.r.n. – szczególnie, że miałyby dokonywać uzupełnienia tej luki organy niewykwalifikowane prawniczo. W mojej ocenie ponadto naruszałoby to art. 7 Konstytucji RP i stanowiło nadmierne ryzyko pogwałcenia praw nieletniego, wobec którego miałyby być zastosowane środki oddziaływania wychowawczego.

7. Uwagi *de lege ferenda*

Przedstawiona analiza miała wskazać na wadliwe uregulowanie w art. 4 ust. 4 u.w.r.n. instytucji stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły. Postulaty *de lege ferenda* formułowane były w ciągu wywodu, tutaj zatem tylko zostaną zbiorczo przedstawione.

Zacząć należy od postulatu pełnego unormowania omawianej instytucji: obecnie brakuje przepisów odnoszących się do pozycji szkoły w systemie oddziaływania wobec nieletniego, przepisów proceduralnych i wykonawczych w zakresie stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły, niejasno określone są kwestie właściwości dyrektora szkoły oraz zakres przedmiotowy zgody na zastosowanie środków oddziaływania wychowawczego.

Dla zniwelowania niekonstytucyjności instytucji trzeba zagwarantować sądową kontrolę stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły, określić precyzyjnie wymiar możliwych do zastosowania środków oraz sposób ich wykonywania, albo co najmniej w tym względzie wskazać dyrektywy, którymi winien kierować się dyrektor szkoły.

Niezbędna jest też większa precyzja ustawodawcy, chociażby przy określaniu takich kwestii, jak przesłanki zastosowania środków oddziaływania wychowawczego (co znaczy demoralizacja? kiedy środek jest wystarczający?) – a to względu na to, że regulacja kierowana jest do podmiotu niezajmującego się profesjonalnie prawem i niekompetentnemu w tym obszarze.

8. Podsumowanie

Podsumowaniem wyżej przeprowadzonego wywodu może być tylko jedna konstatacja: art. 4 ust. 4 u.w.r.n. nie realizuje w całości wymogów gwarantowanych Konstytucją RP. Wpływ na to ma: naruszenie prawa do sądu, naruszenie sądowego wymiaru sprawiedliwości, nieokreśloność zasad stosowania środków oddziaływania wychowawczego, naruszenie

zasady legalizmu, a w konsekwencji naruszenie zasady demokratycznego państwa prawnego. Nadto instytucja stosowania środków oddziaływania wychowawczego przez dyrektora szkoły w obecnie obowiązującym kształcie nie odpowiada wymogom przyzwoitej legislacji – ze względu na zbytnią lakoniczność i niepełną regulację materii, w tym występujące luki rzeczywiste i aksjologiczne.

Nie kwestionuję przy tym możliwości prawnego oddziaływania na nieletnich w szkołach *in genere* (choć wątpliwości może budzić, czy na pewno szkoły powinny stać się placówkami po części resocjalizacyjnymi, a jeśli tak, to czy możliwe jest to bez zmian w samym systemie oświaty), natomiast mechanizmy takiego oddziaływania muszą być uregulowane w sposób szanujący nieletnich, respektujący ich godność i wolność oraz gwarantujący uczciwe, rzetelne i sprawiedliwe rozstrzygnięcie ich spraw.

Bibliografia

1. Araszkievicz M, Zasada demokratycznego państwa prawnego, (w:) Argumenty i rozmowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa. Komentarz, Florczak-Wątor M., Grabowski A. (red.), Kraków 2021.
2. Florczak-Wątor M., Komentarz do art. 7, (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Tuleja P. (red.) wyd. II, LEX/el. 2021.
3. Bojarski T., Komentarz do art. 4, (w:) Kruk E., Skrętowicz E., Bojarski T., Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz, wyd. V, Warszawa 2016.
4. Garlicki L., Polskie prawo konstytucyjne, Warszawa 2015.
5. Grzegorzczak P., Weitz K., Komentarz do art. 45, (w:) Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, Safjan M., Bosek L. (red.), Warszawa 2016.
6. Konarska-Wrzosek V., Górecki P., Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz, wyd. II, Warszawa 2019.
7. Konarska-Wrzosek V., Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce, Warszawa 2013.
8. Konopczyński M., Opinia do ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk senacki nr 741). Opinie i ekspertyzy OE–407, Warszawa 2022.
9. Korczak J., Jak kochać dziecko. Internat. Kolonie letnie. Dom Sierot, Warszawa 2013.
10. Madalińska-Michalak J., Przywództwo dyrektora szkoły a zmiana i uczenie się nauczycieli we wspólnotach praktyków, (w:) Rocznik Lubuski 2017, t. 43, cz. 1.

11. Naleziński B., Komentarz do art. 175, (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz, Tuleja P. (red.) wyd. II, LEX/el. 2021
12. Pach M., *Nullum crimen, nulla poena sine lege*, (w:) Argumenty i rozumowania prawnicze w konstytucyjnym państwie prawa. Komentarz, Florczak-Wątor M., Grabowski A. (red.), Kraków 2021.
13. Tuleja P., Komentarz do art. 7, (w:) Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86, Safjan M., Bosek L. (red.), Warszawa 2016.

Orzecznictwo

1. Wyrok TK z dnia 12 marca 2002 r., sygn. P 9/01, OTK-A 2002, nr 2, poz. 14.
2. Wyrok TK z dnia 3 listopada 2004 r., sygn. K 18/03, OTK-A 2004, nr 10, poz. 103.
3. Wyrok SA w Katowicach z dnia 18 marca 2004 r., sygn. II AKa 531/03, LEX nr 142829.
4. Wyrok TK z dnia 14 grudnia 2017 r., sygn. K 17/14, OTK-A 2018, nr 4.

Akty prawne i materiały z prac legislacyjnych

1. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. z 2022 r., poz. 1360).
2. Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela (Dz. U. z 2021 r., poz. 1762).
3. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz. U. z 2018 r., poz. 969).
4. Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., Nr 120 poz. 526).
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r., Nr 78 poz. 483).
6. Ustawa z dnia z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. z 2022 r., poz. 1138).
7. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 2022 r., poz. 1375).
8. Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2021 r., poz. 1082).
9. Projekt ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich z dnia 20 lipca 2021 r. i 16 lutego 2022 r.
10. Projekt ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, przebieg procesu legislacyjnego na stronach Rządowego Centrum Legislacyjnego

<<https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12349403/katalog/12805117#12805117>> (dostęp: 13 sierpnia 2022).

11. Uzasadnienie do projektu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (druk sejmowy nr 2183 z dnia 21 kwietnia 2022 r.), <<https://www.sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2183>>, (dostęp: 13 sierpnia 2022 r.).

Juvenile educational measures for use by school principals under the new Juvenile Support and Rehabilitation Act. Comments *de lege lata* and *de lege ferenda*

Abstract

This paper address the applicability of juvenile educational measures provided for in the Juvenile Support and Rehabilitation Act that has been recently included in the Polish legal system. A critical evaluation of the Act is offered, with defects in the Act, such as doubts about compliance of some provisions with the Constitution, indicated. The evaluation forms a basis for formulating comments with a view to the future law.

Key words

Juvenile, school, school principal, behaviour modification measures.